

Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski

F.Xoyski xalqımızın görkəmli ictimai-siyasi xadimi, böyük istiqlal mücahidi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının və ilk daxili işlər naziri olmuşdur.

Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski 1875-ci il dekabrın 7-də Şəki şəhərində əsilli-nəcəbətli ailədə anadan olmuşdu. Əsli-nəslə Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən idi. Fətəli xanın ulu babası Cəfərqulu xan Dünbülü Batmanqılınc və onun oğlu İsmayıl xan Xoyski hələ XIX əsrin əvvəllərində Şəki xanlığına rəhbərlik etmişdilər. Cəfərqulu xan və onun oğlu, Fətəli xanın atası İsgəndər xan rus ordusunun general-ieytenantı rütbələrinə layiq görülmüşdülər Beləliklə, Fətəli xan hərbi ailəsində böyüyüb-başa çatmışdı. İlk təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında almışdı.

1897-ci ildə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olaraq 1901-ci ildə oranı yüksək qiymətlərlə bitirmiş, ilk öncə Gəncədə, sonra isə Suxumi, Batumi və Kutaisi dairə məhkəmələrində müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdı. O, 1907-ci ildə Yekatinadar dairə məhkəməsində prokuror köməkçisi təyin edilmişdi.

1907-ci ildə Fətəli xan Xoyski Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasından Rusiyanın II Dövlət Dumasına kadetlər (Konstitusiya burjua demokratik partiyası) partiyasından deputat seçilmişdi. O zaman Azərbaycandan II Dumada Fətəli xan Xoyski ilə bərabər Xəlil bəy Xasməmmədov, İsmayıl Tağıyev, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Mustafa Mahmudov və Zeynal Zeynalov da millət vəkili missiyasını daşıyırdılar. Kadetlər partiyasının üzvü olmasına baxmayaraq, müsəlman fraksiyasına daxil olan Fətəlixan 1907-ci il fevralın 20-də açılan Sankt-Peterburqun məşhur Tavriya sarayında Rusiya Dumasıdakı cəsarətli çıxışlarında çar hökumətinin Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik və milli ayrı-seçkilik siyasətini tənqid atəşinə tuturdu. O, Rusiyanın müstəmləkə xalqlarına məhəlli (milli-mədəni) muxtariyyət verilməsini tələb edirdi. F.Xoyski 1917-ci ilin martınadək Gəncə və Bakı dairə məhkəmələrində iş kəsmək üzrə andlı müvəkkil vəzifəsini də icra etmişdi.

Bundan sonra Partiya mənsubiyyəti üzrə bitərəfliyini bəyan edən Fətəli xan Xoyski 1917-ci ilin martında yaradılmış Zaqafqaziya Müsəlmanları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmişdi.” Müsavat” (ərəbcə “Bərabərlik” deməkdir) firqəsinin 1917-ci il oktyabrın 26-31-də Bakıda keçirilən I qurultayında iştirak edən Fətəli xan Xoyski demişdi:- “Mən müxtəlif səbəblərə görə heç bir firqəyə girməmişəm, amma hamısı ilə çalışmışam.Ona görə də hər bir firqənin fəaliyyətini bitərəfanə təhqiq edə bilmişəm.”. F. Xoyski “Müsavat” partiyasının I qurultayında irəli sürülən “Azərbaycana Muxtariyyət” (Özünüidarə) şüarının qızğın tərəfdarı olmuşdu.

Fətəli xan Zaqafqaziya Komissarlığının maarif naziri, həm də Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri idi. Millətinin mənafeyini hər şeydən üstün tutan, onu müqəddəs hesab edən Fətəli xan Xoyski Zaqafqaziya Müsəlmanları Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri kimi böyük nüfuzə malik olmuşdur. Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin üzvü, Zaqafqaziya Federativ Respublikasının ədliyyə naziri olması heç də təsadüfi deyildi.Fətəli xan Xoyski hələ Zaqafqaziya Komissarlığı hökumətində çalışarkən Azərbaycanda ibtidai və ali məktəblərin açılmasına səy göstərmişdi. Tiflis şəhərində Zaqafqaziya Darülfününün (Universitetinin) təsis məsələsi qaldırılanda Fətəli xan demişdi:”...Hə üçün Tiflisdə? Axı,burada həm Ali Texniki Məktəb, həm də Gürcüstan Universiteti var. Yaxşı olmazmı ki, bu Darülfününün hər bir şəraiti olan Bakıda təsis edilsin...”.

Fətəli xan Xoyski Zaqafqaziya Komissarlığında nazir olarkən 1917-ci ilin noyabrında Azərbaycan Ordusunun yaradılması haqqında da məsələ qaldırmışdı. Çünki o, nizami ordu yaradılmasını milli müstəqilliyə aparan doğru yolda ən vacib və ciddi addım hesab edirdi. Komissarlığın sədri Y. P. Geqeçkori 1917-ci il noyabrın 15-də Fətəli xana qaldırdığı məsələ ilə əlaqədar rəsmi münasibətini bildirmiş, Zaqafqaziya Müsəlman Kol (nizami) ordusunu təşkil etmək haqqında” 7 bənddən ibarət qətnaməni isə 11 dekabr 1917-ci ildə imzalamış,onun həyata keçirilməsini Fətəli xanın özünə həvalə etmişdi.

...1918-ci il Mayın 28-də Tiflisdə sabiq Qafqaz canişini Qrandükün oturduğu sarayda Zaqafqaziya Seymində 4 partiyayı təmsil edən 44 nəfər azərbaycanlıyı birləşdirən Azərbaycan Milli Şurası axşam saat 20 on dəqiqədə adbaad səsvermə yolu ilə Şərqdə yeni respublikanın-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (Azərbaycan Demokratik Respublikasının) yarandığını elan edən “İstiqlal Bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Elə həmin axşam, bundan bir saatlıq fasilədən sonra Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən ilk müvəqqəti hökumət təsis olundu. Hökumətin təşkili məhz Fətəli xan Xoyskiyə həvalə edildi. Özü bitərəf olan Fətəli xan 4 partiyayı təmsil edən birinci koalisiyalı (sazişli) Azərbaycan Müvəqqəti hökumət kabinetini 9 nazirdən ibarət təşkil etdi. Özü Milli Şura Heyəti-Vükalə rəisi

(Nazirlər Şurasının sədri) olmaqla yanaşı, daxili işlər naziri vəzifəsini də üzərinə götürdü. Beləliklə, ali təhsilli hüquqşünas olan Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski 1918-ci il Mayın 28-də təsis olunan müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk daxili işlər naziri oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 5 hökumət kabinetinin ilk üçündə Nazirlər Şurasının sədri işləyib.

Fətəli xan Xoyskinin yaratdığı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Müvəqqəti hökuməti Tiflisdə cəmi 20 gün fəaliyyət göstərdi... F. Xoyski hökuməti başqa ölkənin (Gürcüstanın) ərazisində fəaliyyət göstərdiyi üçün DİN-in və onun orqanlarının təşkili əslində, formal xarakter daşıyırdı. Yəni belə şəraitdə nə mükəmməl struktur, nə də ki nizami hissələrin yaradılması mümkün deyildi. Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Fətəli xan Xoyskinin baş nazir və eyni zamanda daxili işlər naziri vəzifələrini öz üzərinə götürməsi Qərbi Avropa modeli idi. Özü də Fətəli xan Xoyski mülki nazir idi.

...1918-ci il iyunun 16-da Azərbaycan Müvəqqəti hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü. Hökumətin iqamətgahı Fətəli xanın Gəncədəki Ata Evi seçildi. (Sonra hökumət indiki Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının binasına köşmüşdü). Ertəsi gün, iyunun 17-də yenə Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi ikinci hökumət kabineti yaradıldı. F. Xoyski həm ikinci (17 iyun-7 dekabr 1918-ci il) və üçüncü (26 dekabr 1918-ci il-14 mart 1919-cu il) hökumət kabinetləri dövründə və sonrakı fəaliyyətində də çox böyük işlər görmüş, onların təşkilatçısı, həyata keçiricisi olmuşdu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət dilinin türk dili olduğunun elan edilməsi (27 iyun 1918-ci il), Gəncədə gizirlər məktəbinin açılması (1918-ci ilin iyulu), üçrəngli, aypara və səkkiz guşəli milli bayrağımızın qəbul edilməsi (9 noyabr 1918-ci il), Azərbaycan milli polisinin təsis edilməsi (2 iyul 1918-ci il), Yelizavetpol şəhəri və quberniyasının adının dəyişdirilərək Gəncənin tarixi adının yenidən özünə qaytarılması (30 avqust 1918-ci il), xalqımıza qan uddurmuş çar polkovniki Pavel Karyaginın adını daşıyan "Qaryagin" (indiki Füzuli rayonu) qəzasının adının götürülərək Cəbrayıl qəzası adlandırılması (30 avqust 1918-ci il), Ağdaş qəzasına şəhər statusunun verilməsi (30 avqust 1918-ci il), Bakının erməni-daşnak qüvvələrindən azad edilməsi (15 sentyabr 1918-ci il), Azərbaycan Məclisi Məbusasının (Parlamentinin) açılması (7 dekabr 1918-ci il) və çoxpartiyalı parlament sisteminin yaradılması, Azərbaycan Cümhuriyyətinin pul və poçt markalarının buraxılması, ana dilində məktəb və seminariyaların təsis olunması, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə tanınması və xarici əlaqələrin aparılmasında və digər mütərəqqi işlərdə Fətəli xan Xoyski əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncəyə köçəndən sonra Fətəli xan Xoyski yaranmış yeni əlverişli şəraitdə əməli olaraq, 2 iyul 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk müstəqil milli polisini təsis etmişdi. Bu zaman sosial baza da vardı... Beləki, vaxtı ilə Bakıda və Azərbaycanın digər yerlərində xidmət edən sabiq polis və burjuva milisi əməkdaşları Gəncəyə toplaşmışdılar. F. Xoyski hökuməti həmin qüvvələrdən istifadə etməklə ilk milli-müstəqil polis orqanlarının yaradılması zamanı həm də qeyri millətlərin sədaqətli olan nümayəndələrindən istifadə etmişdi. Bununla əlaqədar Fətəli xanın başçılıq etdiyi Azərbaycan hökuməti "Hökumət müəsisələri və idarələrinin öz vəzifələrini tərک etmiş qulluqçuları haqqında" 178 nömrəli qərar vermişdi.

Qərara uyğun olaraq məhz Fətəli xan Xoyskinin və daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşirin rəhbərliyi altında 1918-ci il iyulun 2-dən etibarən Gəncə quberniyasına daxil olan, əhalisi 1 milyon 64 min 647 nəfər təşkil edən, 9 qəzada (Gəncə, Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir, Qazax, Şuşa, Cavad, Nuxa və Ərəş qəzalarında) müstəqil Azərbaycan polisinin yaradılmasına başlanmışdı...

1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan və Türkiyə ordularının birgə hücumu ilə Bakı azad edilmiş və Fətəli xan Xoyski hökuməti Bakıya köçmüşdü... Əksər nazirlərin və Fətəli xan Xoyskinin öz iş otağı əvvəlcə "Metropol" mehmanxanasında (indiki Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində) yerləşirdi. Fətəli xan "Metropol" mehmanxanasındakı 31 sayılı otaqda hər gün saat 12-dən 14-dək vətəndaşları qəbul edirdi.

Fətəli xan Xoyski o zaman böyük hörmətə malik olan, neft sənayesində öz fəaliyyəti ilə ad çıxarmış Behbud xan Cavanşiri daxili işlər naziri təyin etmiş, həmçinin general-mayor Məhəmməd Sadıx bəy Ağabəyzadəni vitse-nazir kimi milli-müstəqil polisimizin təşkilinə cəlb etmişdi. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Respublikası DİN-də Qərb modelli vitse-nazir institutu Fətəli xan Xoyski hökuməti tərəfindən ilk dəfə Şərqdə məhz Azərbaycanda tətbiq olunmuşdu...

...Fətəli xan Xoyski Nəsim bəy Yusifbəylinin başçısı olduğu dördüncü (14 mart-22 dekabr 1919-cu il) və beşinci (24 dekabr 1919-cu il-1 aprel 1920-ci il) hökumət kabinetləri dövründə xarici işlər naziri vəzifəsini tutmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə və əcnəbi dövlətlər tərəfindən tanınmasında, müstəqil xarici siyasət aparılmasında Fətəli xan Xoyskinin rolu az olmamışdı... Hələ 1918-ci il dekabrın 2-də Müttəfiq dövlətlərin (ABŞ, İngiltərə, Fransa) hərbi nümayəndəliyinin başçısı general Uilyam Tomson Bakıda ikən Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə yaradılmış koalisiyon hökumətini Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət kimi

tanıyaraq,Fətəli xanı bacarıqlı adamlardan biri hesab etdiyini və baş nazirə dərin rəğbət bəslədiyini bildirmişdi...Azərbaycan Milli Şurasının və Cümhuriyyətinin rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə isə yaxın dostu və məsləkdaşı Fətəli xanı müstəqil Azərbaycanın təşəkkülündə mühüm rol oynamış şəxsiyyətdən biri adlandırmışdı.

Fətəli xan Xoyski canından artıq sevdiyi xalqına, Vətəninə axıradək sadıq qalıb. Başlanğıc həmişə çətin olur. Milli istiqlaliyyətimizin qazanılmasında, dövlət müstəqilliyimizin bərpa edilməsində onun xidmətləri böyükdür. O cümlədən müstəqil Daxili İşlər Nazirliyimizin təsis edilməsində və onun polis orqanlarının təşəkkülü və inkişaf etdirilməsində də müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Təəssüf ki, xalqımızın bu görkəmli oğlunun aqibəti faciə ilə sona yetmişdir. O, erməni terrorunun qurbanı olmuşdur...

...1920-ci il aprelin 27-də Bakının XI qırmızı ordu tərəfindən işğaldan bir gün sonra Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan olundu. Bolşeviklərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi xadimlərinə toxunmayacaqlarına əmin olmayan Fətəli xan təqibdən və “qırmızı terrordan“ yaxa qurtarmaq üçün zirehli qatarla Tiflisə gedib ailəsilə birlikdə orada yaşayırdı.Lakin düşmənlər onu “unuda” bilmir,izləyir və fiziki cəhətdən məhv etmək üçün fürsət gözləyirdilər.

...Budur, həmin müdhiş 19 iyun 1920-ci il...Fətəli xan öz yaxın silahdaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbər vəzifələrində,o cümlədən daxili işlər naziri vəzifəsində işləmiş (26 dekabr 1918-ci il-14 mart 1919-cu il) Xəlil bəy Xasməmmədovla birlikdə Tiflisdəki İrəvan meydanından (indiki Patiaşvili adına Opera və Balet Teatrının yanı) söhbət edə-edə keçərkən qəfil atılan atəşlərə düşər olmuşdu...Fətəli xan səndirləyib yığılmış, Xəlil bəy cavab olaraq tapançanı çıxarıb terrorçulardan birini yaralamış və onun dalınca yüyürmüşdü. Lakin terrorçular axşamın qaranlığında aradan çıxmışdılar...

...Xəlil bəy özü də terrorçunun atdığı qəfil güllədən ağır yaralansa da,yenidən özünü Fətəli xana yetirmişdi.Fətəli xan güllə səsində yığılan insanlarla əhatə olunmuşdu.Xəlil bəy ona yetişəndə fəqət Fətəli xan gözlərini əbədilik yummuşdu.Xəlil bəy hönkür-hönkür ağlayırdı...

Beləliklə, Fətəli xan Xoyski 45 yaşında erməni terrorçularının əli ilə həyatdan vaxtsız köçmüşdür. Tarixi ədəbiyyatların verdiyi məlumatlara görə, Fətəli xan Xoyskini Türkiyənin Ərzrum şəhərindən gəlmiş muzdlu erməni terrorçuları Aram Erkayan və Murad Qriqoryan qətlə yetirmişdilər...

Fətəli xan Xoyski Tiflisdə Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundovun qəbri yanında dəfn olunmuşdur...Yeri behiştlik olsun!

İLTİFAT ƏLİYARLI
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru